

تحلیل زمینه‌ها و عوامل مؤثر بر توسعه کارآفرینی زنان در گردشگری روستایی

جواد قاسمی^۱ و آزاده خدابخش^۲

مؤسسه آموزش و ترویج کشاورزی، سازمان تحقیقات، آموزش و ترویج کشاورزی، تهران، ایران

ja.ghasemi@areeo.ac.ir

شرکت مهندسی مشاور آب خاک تهران

Azadekhodabakhshi@gmail.com

چکیده

زنان روستایی با ایفای نقش چندکارکردی خود، همواره تأثیر چشمگیر و بی‌بدیلی در اقتصاد خانوار روستایی داشته‌اند، بنابراین، در مقوله پایداری و توسعه جوامع روستایی، حضور مؤثر زنان روستایی انکارناپذیر است که توانمندسازی آن‌ها نقش بسیار کلیدی در این خصوص ایفا می‌کند. یکی از مسائلی که می‌تواند زمینه‌ساز تحقق این امر مهم شود، کارآفرینی روستایی است که می‌تواند سبب شکوفایی قابلیت‌ها و ظرفیت‌های آن‌ها شود. در این بین، توسعه گردشگری روستایی، زمینه‌های مستعد و فراوانی پیش‌روی زنان کارآفرین روستایی قرار داده است. بر این اساس و با توجه به اهمیت موضوع، در این تحقیق، با رویکرد مروری - کتابخانه‌ای به تحلیل زمینه‌ها و عوامل مؤثر بر توسعه کارآفرینی زنان در گردشگری روستایی پرداخته شده است. به‌منظور تحقق این هدف مهم، سعی شده است تا منابع اطلاعاتی موجود از جمله مقالات، کتاب‌ها و گزارش‌های تحقیقاتی داخلی و خارجی مورد بررسی و تحلیل قرار گیرد و در این راستا، مباحثی چون کارآفرینی، کارآفرینی روستایی و کارآفرینی زنان روستایی، گردشگری و گردشگری روستایی، کارآفرینی زنان در گردشگری روستایی و قابلیت‌ها، زمینه‌های موجود و عوامل مؤثر بر توسعه آن مورد بررسی قرار گرفت. بر این اساس، عوامل تأثیرگذار در زمینه توسعه کارآفرینی زنان در گردشگری روستایی در هفت عامل اجتماعی - فرهنگی، فردی - روان‌شناختی، اقتصادی، زیرساختی، آموزش و ترویج، حمایتی، محیطی و سیاست‌گذاری دسته‌بندی شدند که با شناسایی این عوامل و برطرف نمودن چالش‌ها و موانع احتمالی موجود، می‌تواند برنامه‌ریزی مناسب‌تری جهت توسعه کارآفرینی زنان روستایی مبتنی بر گردشگری روستایی صورت پذیرد.

کلیدواژه‌ها: گردشگری روستایی، کارآفرینی، کارآفرینی زنان روستایی.

۱- استادیار مؤسسه آموزش و ترویج کشاورزی، سازمان تحقیقات، آموزش و ترویج کشاورزی، تهران، ایران.

۲- دکتری ترویج کشاورزی و مدیر بخش مطالعات اجتماعی و نظام بهره‌برداری شرکت مهندسی مشاور آب خاک تهران.

۱- مقدمه

یکی از شاخص‌های نوسازی اقتصادی ملی و توسعه اجتماعی، مشارکت زنان و نحوه ایفای نقش آن‌ها در ساختارهای اقتصادی است. زنان به‌ویژه در مناطق روستایی نقش عمده‌ای در تولید محصولات گوناگون زراعی و دامی بر عهده دارند (معروفی، ۱۳۸۳). به باور کارشناسان، زنان به لحاظ توانایی‌های خود می‌توانند بر جریان‌های توسعه در جوامع، اثرگذار بوده و امروزه میزان و نقش مشارکت‌های زنان از نشانه‌های اصلی موفقیت یا شکست سیاست‌های توسعه‌ای به‌شمار می‌رود (عباسی، ۱۳۸۸). امروزه در نظریه‌های نوین توسعه روستایی از کارآفرینی روستایی به‌عنوان راهکاری مناسب برای توانمندسازی و ظرفیت‌سازی در مناطق روستایی در جهت تغییر الگوی زندگی کنونی، کاهش شکاف شهر و روستا، ایجاد برابری اقتصادی، اجتماعی، محیطی و نهادی یاد می‌شود. درعین‌حال، کارآفرینی ابزاری مهم برای رسیدن به توسعه پایدار به‌شمار می‌رود (فرجی سبکبار و همکاران، ۱۳۹۰).

در این بین، کارآفرینی زنان، موضوع پرتلهاب جهانی است، چرا که نقش برجسته‌ای در سلامت اقتصاد ملت‌ها دارد (نحوی و کهنسال، ۱۳۹۱) و نیز با توجه به اینکه زنان حدود نیمی از جمعیت فعال کشور را تشکیل می‌دهند، توجه به فعالیت‌های کارآفرینانه در این قشر از جامعه می‌تواند به رشد و توسعه اقتصاد کشور کمک شایانی کند (میرغفوری، ۱۳۸۸). بنابراین، با توجه به اینکه تداوم حیات اقتصادی و اجتماعی روستاها، در گرو کشف و احیاء منابع و سرمایه‌های مادی و معنوی آن‌هاست (پترین، ۱۳۸۱)، شناسایی استعدادها و کارآفرینی روستاییان، به‌ویژه زنان روستایی و تلاش برای تقویت کارآفرینی در فرآیند توسعه روستایی از طریق فراهم کردن زمینه‌های اولیه آن، اهمیت ویژه‌ای دارد (میرترابی و حجازی، ۱۳۹۰) و ضروری است که شرایط مناسب برای این‌گونه فعالیت‌های زنان روستایی فراهم شود تا از این طریق، ضمن شکوفایی قابلیت‌ها و توانایی‌های آن‌ها، با ورود این قشر به عرصه کسب‌وکار، تحولات عظیمی در توسعه اقتصادی کشور ایجاد شود (یعقوبی فرانی و همکاران، ۱۳۹۳). اما عوامل مختلفی می‌تواند بر توسعه و تقویت کارآفرینی زنان روستایی تأثیرگذار باشد که یکی از آن‌ها، توجه به گردشگری در مناطق روستایی است (خانی، ۱۳۹۰). گسترش این صنعت به‌عنوان صنعتی که با حوزه‌های مختلف اقتصاد، کشاورزی، فرهنگ، محیط‌زیست و خدمات در تعامل است، دارای اهمیت فراوانی است و تجربیات مناطق مختلف نشان داده است که توسعه آن باعث رشد و پیشرفت اقتصادی - اجتماعی آن منطقه شده است، بنابراین می‌توان به‌عنوان یکی از ابزارهای اصلی توسعه مورد توجه قرار گیرد (Sharply, ۲۰۰۲). گردشگری به‌عنوان صنعتی که به‌طور دائم در معرض تغییرات محیطی از جمله تغییر در وجه تقاضاست، به بستری مناسب برای ظهور و رشد کارآفرینی تبدیل شده است. با توجه به اهمیت کارآفرینی در تولید ثروت و ویژگی گردشگری به‌عنوان ابزاری بالقوه برای توزیع و بازتوزیع ثروت در تمامی سطوح جامعه، هم‌افزایی کارآفرینی در حوزه گردشگری می‌تواند به‌عنوان کمک مؤثری برای توسعه و توانمندسازی زنان قلمداد شود (غنیان و فتوحی، ۱۳۹۲). به نقل از گرجی، (۱۳۹۰) که زنان روستایی نیز می‌توانند در این راستا، با صرف کمترین هزینه، کمترین ریسک و با آگاهی کامل از استعدادهای قوی درون خویش، به اشتغال در زمینه‌های محلی و گردشگری دست یابند (خانی، ۱۳۹۰). بر این اساس، با توجه به اهمیت این موضوع، در تحقیق حاضر، زمینه‌ها و عوامل مؤثر بر توسعه کارآفرینی زنان در گردشگری روستایی مورد بررسی قرار می‌گیرد.

۲- روش تحقیق

تحقیق علمی - مروری حاضر با هدف تحلیل زمینه‌ها و عوامل مؤثر بر توسعه کارآفرینی زنان در گردشگری روستایی انجام پذیرفت. در این راستا، منابع اطلاعاتی موجود از جمله مقالات، کتاب‌ها و گزارش‌های تحقیقاتی داخلی و خارجی در زمینه موضوع تحقیق مورد بررسی و تحلیل قرار گرفت که سعی شد در این زمینه از معتبرترین و جدیدترین منابع استفاده شود. بر این اساس، ابتدا حوزه‌های کارآفرینی، کارآفرینی روستایی و کارآفرینی زنان روستایی مورد بررسی قرار گرفت. در بخش بعدی، به مباحثی چون گردشگری و گردشگری روستایی اشاره شد. پس از آن، کارآفرینی زنان در گردشگری روستایی مورد بررسی قرار گرفت و در بخش پایانی نیز، به قابلیت‌ها و زمینه‌های کارآفرینی زنان در گردشگری روستایی و عوامل مؤثر بر توسعه آن بر اساس بررسی و جمع‌بندی پژوهش‌های معتبر انجام شده در این حوزه پرداخته شد.

۳- کارآفرینی

در دنیای در حال تحول و پیشرفت امروز که زندگی را خواسته یا ناخواسته تحت تأثیر قرار می‌دهد، کامیابی برای جوامعی است که از نیروی ماهر و متخصص، خلاق و خودباور برخوردار باشند، چرا که اکنون در عرصه جهانی افراد خلاق و مبتکر به‌عنوان کارآفرینان، منشأ تحول‌های بزرگی در زمینه صنعتی، تربیتی و خدماتی شده‌اند (Candida, ۲۰۰۸). در این شرایط افراد، سازمان‌ها و کشورهایی موفق‌ترند که توانسته باشند کارآفرینی کنند و از دانش فنی برای دستیابی به رفاه و ثروت بهره‌مند شوند. اندیشمندان معتقدند که دانش فنی به ثروت، رفاه و سود اقتصادی تبدیل نمی‌شود، مگر با وجود افراد کارآفرین و خلاق که با خلاقیت و نوآوری، شیوه‌های ناکارآمد قبلی را تخریب نموده و روش‌های جدید را به‌وجود آوردند. به بیان دیگر، چرخه‌های توسعه اقتصادی همواره با توسعه کارآفرینی به حرکت درمی‌آید (Gomez et al, ۲۰۰۵). کارآفرینی مقوله بسیار مهمی است که بسیاری از کشورهای توسعه‌یافته و در حال توسعه توجه جدی به آن مبذول داشته و دارند (احمدپور داریانی، ۱۳۸۳). کارآفرینان افراد یا گروه‌هایی هستند که به شکل مستقل یا از جانب یک سازمان عمل می‌کنند؛ سازمان‌های جدید ایجاد می‌کنند یا اقدام به نوآوری و احیای سازمانی می‌کنند که قبلاً وجود داشته است (Chrisman & Kellermanns, ۲۰۰۶) و کارآفرینی به‌خاطر اینکه منجر به افزایش کارایی اقتصادی می‌شود، نوآوری را به بازار کار و تولید می‌آورد، مشاغل جدید ایجاد می‌کند و وضعیت اشتغال را بهبود می‌بخشد، بسیار مهم است (Shane & Venkataraman, ۲۰۰۰). این عوامل سبب شده است تا در طی دو دهه اخیر، کارآفرینی تبدیل به یک موضوع اجتماعی - اقتصادی و همچنین تحقیقاتی مهم در جهان شود (Fayolle & Gailly, ۲۰۰۸).

در زمینه کارآفرینی تعاریف متعددی ارائه شده است که این تعاریف طیف گسترده‌ای از فعالیت‌ها و فرآیندها از جمله نوآوری و خلق سازمان، خلق چشم‌اندازهای جدید، کشف فرصت‌ها و ریسک‌پذیری را پوشش می‌دهند (Stevenson & Jarillo, ۱۹۹۰). دراکر بر این عقیده است که کارآفرینی فقط یک فعالیت اقتصادی نیست، بلکه یک پدیده فرااقتصادی بوده و در اصل دارای ماهیت اقتصادی نیست (Drucker, ۱۹۸۵). هیسریچ معتقد است کارآفرینی فرآیند خلق چیزی با ارزش و متفاوت از طریق اختصاص زمان و تلاش کافی همراه با ریسک مالی، روانی و اجتماعی، همچنین دریافت پاداش‌های مالی و رضایت شخص از نتایج حاصل از آن است (Hisrich, ۱۹۹۰). به‌طورکلی کارآفرینی را می‌توان یک فرآیند پویا نامید که شامل: آرمان، تحول، دگرگونی و خلاقیت می‌شود و این فرآیند به کاربرد و استفاده نیرو و انگیزه افراد در جهت خلق و اجرای ایده‌های نو و همچنین راه‌حل‌های کاربردی نیاز دارد (Kuratko & Hodgetts, ۲۰۰۷). در مجموع می‌توان گفت که کارآفرینی را باید به‌عنوان یکی از

ضروریات قرن حاضر که به عصر اطلاعات موسوم است، دانست که دارای پیامدهایی چون جهانی شدن، فراگیری فناوری‌های نوین، تحولات شتابان در مبادلات، رقابت شدید در زمینه کسب‌وکار و ... است. در چنین فضایی کارآفرینی فردی و سازمانی می‌تواند به‌عنوان عامل رشد و توسعه و یکی از مهم‌ترین شاخص‌های تأثیرگذار در دستیابی به آینده مطلوب مطرح باشد (حاجی یخچالی، ۱۳۸۱؛ Clark, ۲۰۰۴ و Mccline, ۲۰۰۴).

۴- کارآفرینی روستایی و کارآفرینی زنان روستایی

توسعه روستایی تا حد زیادی وابسته به کارآفرینی است که به‌عنوان یک نیروی مرکزی برای رشد اقتصادی و توسعه مطرح است. بدون شک، چنانچه قرار باشد در یک منطقه روستایی مسیر روبه رشدی جهت توسعه در پیش گرفته شود و همه مراتب و مراحل آن با سرعت پشت سر نهاده شود، باید همه امکانات و عوامل ملی و محلی آن منطقه بسیج شود تا هم با صرف کمترین هزینه و هم در ابعاد گسترده‌تر بتواند از همه مواهب و نتایج آن منتفع گردند. در این راستا، کارآفرینی به‌عنوان یک رویکرد اساسی و موازی با اهداف توسعه روستایی می‌تواند کمک شایانی به این امر کند، بنابراین، توسعه کارآفرینی روستایی پتانسیلی برای کمک به تنوع‌بخشی به درآمد و میزان تولیدات کشاورزی و غیرکشاورزی روستاییان است و فرصت‌های مناسبی را برای کاهش ریسک معیشتی و افزایش امنیت غذایی پایدار در مناطق روستایی فراهم می‌کند (ملاشاهی و تبریزی دخت‌فرد، ۱۳۹۳).

امروزه، در نظریه‌های جدید توسعه روستایی از کارآفرینی روستایی به‌عنوان راهکاری مناسب برای توانمندسازی و ظرفیت‌سازی در مناطق روستایی در جهت تغییر الگوی زندگی کنونی، کاهش شکاف شهر و روستا، ایجاد برابری اقتصادی، اجتماعی، محیطی و نهادی یاد می‌شود. در عین حال، کارآفرینی ابزاری مهم برای رسیدن به توسعه پایدار به‌شمار می‌رود (یعقوبی فرانی و همکاران، ۱۳۹۳). در واقع، کارآفرینی روستایی را می‌توان، به‌کارگیری نوآورانه منابع و امکانات روستا برای خلق فرصت‌های کسب‌وکار دانست (یعقوبی فرانی و همکاران، ۱۳۹۲)، چرا که برخورداری از ساختار ساده، زودبازدهی و نیاز اندک به سرمایه از کارآفرینی روستایی در پی یافتن ترکیبی مناسب از مزایای کارآفرینی روستایی محسوب می‌شود (Golrod, ۲۰۱۰) و منابع برای فعالیت‌های اقتصادی اعم از کشاورزی و غیرکشاورزی به‌منظور کسب بیشترین سود ممکن است و می‌تواند تجارت و کسب‌وکار را در مشاغل کشاورزی و غیرکشاورزی گسترش دهد (رضوانی و نجارزاده، ۱۳۸۷).

در روستاها تعداد زیادی از عوامل انسانی مولد، منابع طبیعی و اقتصادی وجود دارند که می‌توانند در پیشرفت جامعه نقش مهمی ایفا کنند، اما رسیدن به توسعه‌ای برابر و پایدار در جامعه، بدون درنظر داشتن زنان روستایی، امری دست‌نیافتنی است (ایمنی قشلاق و همکاران، ۱۳۹۱). در واقع، امروزه به حضور زنان در اجتماع به دیده کفه دیگر موازنه اقتصادی نگریسته می‌شود و نادیده گرفتن تأثیر آنان در عرصه اجتماعی و اقتصادی برابر، موجب دست‌نیافتن به اهداف توسعه می‌شود. نیروی انسانی که متشکل از زن و مرد است، اولین اهرم به حرکت درآوردن موتور توسعه است و از آنجایی که زنان بزرگ‌ترین گروه محرومان در جهان هستند، تلاش برنامه‌ریزان و کارشناسان زنان روستایی نخست باید معطوف به جبران محدودیت‌ها و محرومیت‌ها و سوق دادن زنان روستایی به سوی تساوی اجتماعی و اقتصادی باشد و این امر جز با تواناسازی آنان از طریق کارآفرینی میسر نیست (Hisrich & Peters, ۲۰۰۲).

امروزه کشورها و سازمان‌های بین‌المللی به این نتیجه رسیده‌اند که توسعه کارآفرینی زنان تأثیری مثبت و مستقیم در بسیاری از فعالیت‌های مختلف کشورها دارد، به طوری که از یک طرف سبب توسعه اقتصادی و ایجاد فرصت‌های شغلی می‌شود و از طرف دیگر می‌تواند سبب بهبود وضعیت اجتماعی، فرهنگی زنان و خانواده‌های آنان شود (شائی و همکاران، ۱۳۹۰). زنان کارآفرین زانی هستند که به تنهایی و یا با مشارکت، کسب و کاری ایجاد کرده و با قبول خطرات مالی و مسئولیت‌های اجتماعی، اخلاقی، روانی و مالی در اداره امور روزانه شرکت می‌جویند و با خلاقیت و نوآوری محصولات جدیدی را ایجاد یا گسترش می‌دهند تا در بازار بر رقبا غلبه یابند (گلرود، ۱۳۸۴). کارآفرین زن کسی است که نقش چالش‌برانگیز می‌پذیرد و برای رفع نیازهای شخصی خود و استقلال اقتصادی اقدام به کارآفرینی می‌کند (Pharm & Sritharan, ۲۰۱۳).

زنان کارآفرین روستایی دارای ویژگی‌های خاصی چون داشتن توانایی هماهنگی میان مردم، شیوه‌ها و فنون مختلف برای بهبود تغییرات محیط، در عین حال، تلاش در جهت حفاظت از محیط طبیعی، خلاق و ریسک‌پذیر بودن، رشد کردن همگام با تغییرات و کنار آمدن با اتفاقات غیرمترقبه، مصمم و قاطع بودن در تحقق بخشیدن به دیدگاه‌ها و ایده‌های خود، لذت بردن از اتخاذ تصمیم‌های جست‌وجوگرانه و پیش‌رونده، همت‌گماردن به توسعه فعالیت‌های دیگر علاوه بر کشاورزی و تلاش در جهت توسعه فعالیت اقتصادی از طریق بهبود کیفیت و توسعه بازار هستند (رضوانی و نجارزاده، ۱۳۸۷). کارآفرینی زنان روستایی ضمن افزایش درآمد خانواده، به واسطه کاهش شکاف موجود بین خانوارهای شهری و روستایی، صرفه‌جویی در هزینه‌های تولید محصولات زراعی و دامی، بهبود وضعیت سواد و بهداشت خانواده، تأمین هزینه‌های خانوار به‌عنوان سرپرست و نیز کاهش مهاجرت به شهرها می‌تواند زندگی روستایی و در نهایت، کل جامعه را تحت تأثیر قرار دهد (میرترابی و حجازی، ۱۳۹۰).

۵- گردشگری و گردشگری روستایی

توریسم (گردشگری) واژه‌ای فرانسوی از ریشه تور گرفته شده است. تور در زبان فرانسه به معنای چرخش، عمل پیمودن، طی کردن پیرامون، سیر کردن گردش کردن آمده است. واژه توریسم اولین بار در سال ۱۸۱۱، در مجله‌ای به نام اسپورتینگ ماگازین آمده است. در آن زمان این لغت به معنای مسافرت به منظور تماشای آثار تاریخی و دیدن مناظر طبیعی برای کسب لذت به کار رفت (زردان و منصوربهنی، ۱۳۹۴). از گردشگری تعاریف متعددی ارائه شده که از جمله می‌توان به تعریف سازمان جهانی گردشگری در سال ۱۹۹۱ اشاره کرد که گردشگری را این‌گونه تعریف کرده است: گردشگری عبارت است از تمامی فعالیت‌های شخصی که مسافرت کرده و در یک مکانی خارج از محیط معمول به مدت کمتر از یک سال متوالی، به منظور استراحت، تجارت یا اهداف دیگر اقامت کند. گردشگری ممکن است شامل تعطیلات، سفرهای تجاری، دیدار از دوستان و آشنایان، مسافرت آموزشی، درمان و سلامتی یا سفر مذهبی باشد (ایمنی قشلاق و همکاران، ۱۳۹۰).

امروزه صنعت گردشگری در دنیا، یکی از منابع مهم درآمد است و به‌عنوان گسترده‌ترین صنعت خدماتی جهان، حائز جایگاه ویژه‌ای است. از سویی دیگر، گردشگری از نظر فرهنگی دارای اهمیت است؛ چراکه موج افزایش آگاهی جوامع از شیوه‌های زندگی یکدیگر و در نتیجه اتحاد و پیوند بیشتر اقوام، مذاهب و فرهنگ‌های مختلف می‌شود (نیک‌بین و کرمی، ۱۳۹۱)؛ از این رو، بسیاری از کشورها در رقابتی نزدیک و فشرده، در پی افزایش بیش از پیش منافع و عواید خود از این فعالیت بین‌المللی

هستند. یکی از انواع گردشگری که در سال‌های اخیر تقاضا برای آن افزایش یافته است و از این رو مورد توجه محققان بسیاری قرار گرفته، گردشگری روستایی است (Doh, ۲۰۰۶).

در جهان کنونی، روستاها به کانون تردد انسان‌ها تبدیل شده‌اند تا جایی که برای فرار از زندگی پرهیاهوی شهری و زندگی ماشینی به روستاها سفر می‌کنند. گردشگری روستایی به همه فعالیت‌ها و خدماتی گفته می‌شود که کشاورزان، مردم و دولت‌ها برای تفریح و استراحت گردشگران و همچنین جذب گردشگران در نواحی روستایی انجام می‌دهند و می‌تواند شامل: گردشگری کشاورزی، گردشگری مزرعه، گردشگری طبیعی و گردشگری فرهنگی باشد. گردشگری روستایی با توجه به دامنه تقاضا و نیازهای محیط‌های روستایی رو به توسعه گذاشته است و روزبه‌روز بر اهمیت و جاذبه آن افزوده می‌شود و در فرآیند برنامه‌ریزی منطقه‌ای، گردشگری روستایی می‌تواند به منزله ابزاری برای افزایش اشتغال محلی و بهبود کیفیت زندگی و افزایش سطح رفاه اقتصادی و امکانات اجتماعی منطقه‌ای به حساب آید (منشی‌زاده، ۱۳۸۴).

۶- کارآفرینی زنان در گردشگری روستایی

توسعه کارآفرینی زمانی موفق و پایدار است که همه اقشار، به‌ویژه گروه‌هایی که قدرت تأثیرگذاری کمتری دارند، در تصمیم‌گیری و برنامه‌ریزی مشارکت داشته باشند (صدر موسوی و دخیلی کهنمویی، ۱۳۸۳). یکی از زمینه‌های مطلوب برای ارتقای کارآفرینی زنان، توجه به گردشگری و صنعت توریسم در مناطق مختلف از جمله مناطق روستایی است (نجفی کانی و همکاران، ۱۳۹۱). گردشگری در ابعاد مختلف هم بر محیط کارآفرینی روستایی تأثیرگذار است و هم ساختار این ابعاد در مناطق روستایی بر رونق یا رکود گردشگری تأثیرگذار خواهد بود (رضایی، ۱۳۹۶). کارآفرینی گردشگری روستایی راهکاری جدید در نظریه‌های توسعه برای توانمندسازی و ظرفیت‌سازی در مناطق روستایی در جهت کاهش شکاف شهر - روستا، ایجاد برابری اقتصادی، اجتماعی، محیطی و نهادی است و به‌عنوان یک راهبرد نوین در توسعه مناطق روستایی می‌تواند زمینه‌های اشتغال و ماندگاری در روستا را تسهیل کند (رکن‌الدین افتخاری و همکاران، ۱۳۹۳).

توجه به کارآفرینی گردشگری روستایی می‌تواند زمینه‌ساز توسعه پایدار روستایی شود (پاسبان، ۱۳۸۳)، چرا که از این طریق روستاییان کارآفرین عوامل مختلف تولید و بهره‌وری اقتصادی را در زمینه گردشگری گردهم آورده و با تلاش و کوشش خلاقانه فرصت‌ها را شناسایی و بهره‌گیری کرده و در نهایت الگو و شیوه جدیدی از فعالیت و زیست اقتصادی مبتنی بر گردشگری را در مناطق روستایی خلق می‌کنند که منجر به حداکثر کردن بازده اقتصادی و به حداقل رساندن ریسک زیست اقتصادی با رهیافت پایداری در مناطق روستایی می‌شود؛ بنابراین، روستاییان کارآفرین گردشگری ذهنیت کارآفرینی و ظرفیت‌های موجود را ترکیب کرده و یک فعالیت اقتصادی جدید یا ارتقا یافته را به نام گردشگری روستایی خلق می‌کنند که جریان مداومی از درآمد و ثروت را برای آن‌ها تولید می‌کند (رکن‌الدین افتخاری و همکاران، ۱۳۹۳).

کارآفرینی گردشگری روستایی، ابزاری برای حل و فصل مسائل و چالش‌های داخلی جوامع روستایی است و راهی برای حفاظت از سرمایه‌های روستایی، همچنین، نیروی محرکه مهمی در انباشت سرمایه روستایی به‌شمار می‌آید (Meccheri & Pelloni, ۲۰۰۶)، زیرا فعالیت‌های گردشگری در مقایسه با سایر بخش‌های اقتصاد روستایی توانایی زیادی در تنوع‌بخشی به اقتصاد روستایی و افزایش جذب سرمایه‌های کوچک دارد که پیامد آن دارای جاذبه‌های گردشگری را در قالب توسعه

زیرساخت‌ها و به تبع آن شتاب دادن به توسعه اشتغال، ایجاد درآمد جایگزین و ارتقاء سطح رفاه و استانداردهای زندگی می‌شود (Dinis, ۲۰۱۱)؛ اما نکته مهم دیگر در زمینه توسعه کارآفرینی در حوزه گردشگری به منظور ارتباط عمیق با بحث‌های توسعه پایدار زیستی شکل ویژه‌ای از کارآفرینی شکل می‌گیرد که تلفیقی از رویکرد رشدگرایی اقتصادی بر پایه حفظ محیط‌زیست است. به عبارتی، مسئله توسعه کارآفرینی گردشگری شکل‌دهنده مفهوم اقتصاد محیط‌زیست در جوامع محلی است که بر اساس سیاست‌ها و رویه‌های خاص خود دارای تعریف، ابعاد و شاخص‌های ویژه‌ای است که تا حدودی متمایز از سایر اشکال کارآفرینی است (رکن‌الدین افتخاری و همکاران، ۱۳۹۳).

۶-۱- قابلیت‌ها و زمینه‌های کارآفرینی زنان در گردشگری روستایی

به‌طورکلی، برپایی بازارهای سنتی برای فروش محصولات دامی و کشاورزی، اقامتگاه‌های سنتی، صنایع دستی و محصولات محلی، رستوران‌های سنتی، آثار باستانی و چشم‌اندازهای طبیعی و غیره می‌تواند زمینه‌های گسترده‌ای برای کارآفرینی زنان روستایی در حوزه گردشگری فراهم کند (نجفی کانی و همکاران، ۱۳۹۱)، اما یاسوری و وطنخواه کلورزی (۱۳۹۴) قابلیت‌های توسعه کارآفرینی زنان روستایی را در این حوزه به این شکل دسته‌بندی کرده‌اند:

۱) قابلیت‌های طبیعی: شامل جاذبه‌های طبیعی (آب‌وهوای معتدل کوهستانی و خنک در فصل تابستان، جنگل‌های بکر و دست‌نخورده و سرسبز، مزارع و باغات، چشمه‌ها و رودخانه‌ها و سایر چشم‌اندازهای طبیعی)، جاذبه‌های فرهنگی (برپایی جشنواره‌های بازی‌های محلی و وجود بقعه‌های زیارتی و ...) و جاذبه‌های تاریخی.

۲) قابلیت‌های انسانی: مانند تولید ترشیجات و مربای خانگی، گیاهان دارویی، پرورش طیور محلی، باغداری و تولید انواع سبزی‌های محلی، قالی‌بافی، حصیر و گلیم‌بافی، خیاطی، دامداری و تولید محصولات لبنی، نان محلی، پرورش قارچ، اقامتگاه گردشگری، تزیینات روی لباس و غیره.

همچنین، زنان روستایی از انجام فعالیت‌های کارآفرینانه در گردشگری روستایی می‌توانند انگیزه‌هایی چون: کسب درآمد برای خانوار، تأمین استقلال مالی شخصی، یافتن شغل برای خود، ایجاد سرگرمی، علاقه شخصی، پس‌انداز دوران بازنشستگی، آشنایی با گردشگران، استفاده از منابع در دسترس، کمک به توسعه روستا، نامطمئن بودن درآمد کشاورزی و استفاده از تسهیلات بانکی داشته باشند (نجفی کانی و همکاران، ۱۳۹۱).

۶-۲- عوامل مؤثر بر توسعه کارآفرینی زنان در گردشگری روستایی

در پژوهش‌های مختلف، عوامل متعددی در زمینه توسعه کارآفرینی زنان در گردشگری روستایی مورد بررسی و مهم برشمرده شده است. قنبری و همکاران (۱۳۹۴) در پژوهش خود، بیش از سایر موارد، بهبود فرهنگ و فضای کارآفرینانه و به‌طور هم‌زمان بهبود انگیزه کارآفرینی را ضروری دانسته‌اند. قنبری و همکاران (۱۳۹۴) عواملی چون: بهره‌گیری از فناوری اطلاعات برای انجام تبلیغات در حوزه گردشگری، راه‌اندازی شرکت‌های کوچک مرتبط با گردشگری، تأسیس مراکز تفریحی در کنار جاذبه‌های موجود، ایجاد بازارچه‌های محلی در مسیر حضور گردشگران، آموزش مردم محلی در خصوص فعالیت‌های مرتبط با گردشگری، حمایت از سرمایه‌گذاران بخش خصوصی، ارائه تسهیلات و امکانات به علاقه‌مندان در حوزه گردشگری و

معافیت‌های مالیاتی و مشوق‌های اقتصادی برای کارآفرینان در منطقه را در توسعه کارآفرینی در گردشگری روستایی مؤثر دانسته‌اند.

سجاسی و همکارانش (۱۳۹۴) راهبردهای زیر در این زمینه را مؤثر دانسته‌اند: ارائه منابع و تسهیلات مالی و اعتباری کم‌بهره به روستاییان برای راه‌اندازی کسب‌وکار در حوزه گردشگری روستایی، تسهیل فرآیندهای مختلف راه‌اندازی کسب‌وکارهای گردشگری برای روستاییان، طراحی و برگزاری دوره‌های آموزشی و مشاوره، ترویج و آموزش محوریت قرار دادن منابع زیست‌محیطی و میراث طبیعی روستاها در بین صاحبان کسب‌وکارها در مناطق روستایی، تقویت فرهنگ گردشگران برای استفاده از خدمات و کالاهای طبیعی و بومی از طریق حمایت از توسعه کسب‌وکارهای گردشگری مطابق با استانداردهای زیست‌محیطی و ارائه خدمات و کالاهای بومی روستاها، شناسایی ظرفیت‌ها و فرصت‌های کسب‌وکار در بخش گردشگری و اکوتوریستی در مناطق روستایی و معرفی آن‌ها به سرمایه‌گذاران و روستاییان با در نظر گرفتن محدودیت‌های سرمایه‌گذاری متناسب با ظرفیت مناطق و ارائه زیرساخت‌های اولیه و متناسب با شرایط زیست‌محیطی به روستاها برای توسعه کسب‌وکارها. یاسوری و وطنخواه کلورزی (۱۳۹۴) مواردی مانند ایجاد شکل‌های زنان روستایی در روستا جهت هماهنگی بیشتر در پیشبرد اهداف و برنامه‌ها، ایجاد نمایشگاه و فروشگاه در مکان‌های دارای قابلیت جذب توریست در روستا، برای فروش محصولات محلی و صنایع دستی تولید شده زنان به گردشگران به صورت مستقیم و بدون واسطه؛ در اختیار گذاشتن صنایع تبدیلی و بسته‌بندی محصولات کشاورزی به وسیله دولت، در اختیار گذاشتن تسهیلات بانکی با بهره و بازپرداخت طولانی‌تر، افزایش آگاهی زنان روستایی از نیاز گردشگران، آموزش طرح‌ها و مدل‌های جدید صنایع دستی و رقابت‌پذیر در بازارهای خارجی، ایجاد بانک اطلاعاتی زنان دارای قابلیت در زمینه کارآفرینی با ذکر توانایی‌های آنان، ایجاد امکانات بیشتر و بهتر در مسیر اصلی برای جذب بیشتر توریست و ترویج فرهنگ خوداشتغالی و ترغیب مردان برای عدم ممانعت از کار اقتصادی زنان و توجه به نیاز زنان به کار و فعالیت برای افزایش درآمد و سطح زندگی خانواده را در زمینه توسعه کارآفرینی زنان روستایی مبتنی بر گردشگری مؤثر دانسته‌اند.

حسینی و همکاران (۱۳۹۷) نیز عواملی چون افزایش میزان حمایت‌های مالی دولت و پشتیبانی از زنان روستایی، فرهنگ‌سازی با استفاده از رسانه‌های اجتماعی در راستای تغییر نگرش جامعه نسبت به توانمندی زنان روستایی، عوامل خانوادگی، آموزش مهارت‌های توازن کار و زندگی با بهره‌گیری از آموزه‌های حوزه مهارت‌های زندگی به زنان، اهتمام نهادها و مؤسسه‌های مرتبط، به منظور تدوین و اجرای سیاست‌ها و قوانین تسهیل‌کننده و حامی فعالیت‌های زنان روستایی، در نظر گرفتن مشوق‌هایی برای زنان کارآفرین روستایی موفق و مهیا کردن زیرساخت‌ها و بهبود و ارتقای سطح دسترسی زنان به این زیرساخت‌ها جهت راه‌اندازی کسب‌وکار را بر موقفیت کارآفرینی زنان روستایی مؤثر دانسته‌اند. یعقوبی فرانی و همکاران (۱۳۹۳) نیز عوامل فردی (ویژگی‌های فردی و روانشناختی)، عوامل خانوادگی (تجربه شغلی، دیدگاه و حمایت خانواده)، عوامل اجتماعی - فرهنگی (مشوق‌ها و انگیزه‌ها، محیط پویا و فعال، جایگاه و ارزش کارآفرینان) و عوامل اقتصادی (کمک و حمایت مالی، تجهیزات، امکانات و نیروی انسانی، نهادها و منابع، دسترسی به بازار و سیستم حمل‌ونقل را در توسعه کارآفرینی زنان روستایی مؤثر دانسته‌اند.

جمشیدی و همکاران (۱۳۹۴) به عوامل اقتصادی (در اختیار داشتن سرمایه، سهولت دسترسی به سرمایه و منابع مالی، ارائه وام، برخورداری از تخفیفات مالیاتی)، اجتماعی (عضویت در گروه‌های ثانویه، استفاده از تجارب کارآفرینان موفق، تقویت ارتباطات زنان کارآفرین با سازمان‌های مرتبط)، زیرساختی (توسعه حمل‌ونقل، فراهم شدن زیرساخت‌ها، توسعه فناوری اطلاعات)، آموزشی - ترویجی (برگزاری دوره‌های آموزشی، انتقال دانش کارآفرینان موفق)، فردی و رفتاری (مصمم و سرسخت بودن، انضباط و نظم، اعتماد به نفس در پذیرش مسئولیت)، محیطی (شرایط اقلیمی منطقه، شناسایی منابع موجود در منطقه، شناسایی الگوی مناسب با شرایط غالب محیطی) اشاره کرده‌اند؛ و در نهایت، خسروی‌پور و پورجاوید (۱۳۹۶) نیز عوامل مؤثر در این زمینه را به صورت زیر دسته‌بندی کردند: عوامل آموزشی (استفاده از رسانه‌ها و نشریات ترویجی، آشنایی با کانال‌ها و منابع اطلاعاتی، ارائه مشاوره و راهنمایی‌های فنی و کارشناسی مناسب و برگزاری کلاس‌های آموزشی - مهارتی)، حمایت دولت (ترغیب و تشویق به کارآفرینی از سوی دولت، حمایت از نوآوران در ارائه طرح‌های نوین کارآفرینانه، حذف و کاهش محدودیت‌ها و موانع کارآفرینی از طرف دولت و شناسنامه‌دار کردن و ساماندهی کسب‌وکارهای روستایی)، تسهیلاتی (اصلاح قوانین و مقررات دست‌وپاگیر برای اخذ وام‌های بانکی و تخصیص وام‌های کم‌بهره به زنان روستایی کارآفرین)، عوامل اقتصادی (حمایت‌های مالی از فعالیت‌های زنان روستایی کارآفرین و بازاریابی محصولاتی که زنان روستایی کارآفرین تولید کرده‌اند) و عوامل فنی (تأمین امکانات زیربنایی مورد نیاز استقرار کسب‌وکار، گسترش و توسعه حمل‌ونقل و فراهم کردن امکان دسترسی زنان روستایی به فناوری اطلاعات و ارتباطات) و مدیریت کارآمد کسب‌وکار.

۷- نتیجه‌گیری

زنان روستایی، همواره در طول تاریخ نقش بی‌بدیلی در جوامع روستایی ایفا کرده‌اند و در کنار نقش اصلی خود به‌عنوان محور خانواده، یکی از ارکان اقتصاد خانوار و روستا به‌شمار رفته است. طی سالیان گذشته، به سبب بروز برخی چالش‌ها و مشکلات از قبیل: تغییر اقلیم و بروز مشکلات اقتصادی، پایداری مناطق روستایی با چالش‌های بسیاری مواجه بوده که این امر سبب مهاجرت گسترده به مناطق شهری و به‌ویژه حاشیه‌نشینی این مناطق شده است که خود منشأ بروز بسیاری از آسیب‌های اجتماعی شده است. مجموعه این عوامل سبب شده است تا برنامه‌ریزان و سیاست‌گذاران، تلاش گسترده‌ای جهت توانمندسازی جوامع روستایی و فراهم کردن زمینه پایداری این مناطق کنند که بدون شک، بدون در نظر گرفتن زنان روستایی، نمی‌توان امید به موفقیت کامل و تحقق اهداف مورد نظر در این بخش داشت.

یکی از زمینه‌هایی که می‌تواند سبب توانمندسازی زنان روستایی شود، کارآفرینی است که به‌ویژه در چند سال اخیر تلاش‌هایی در این زمینه صورت گرفته است. فعال شدن زنان روستایی در حوزه کارآفرینی و ارتقای قابلیت‌ها و توانمندی‌های کارآفرینانه آن‌ها می‌تواند منافع اقتصادی و اجتماعی - فرهنگی بسیاری برای آن‌ها و خانواده‌های خود و در نهایت، کل جامعه در پی داشته باشد. در این بین، طی سال‌های اخیر گرایش و تمایل بسیاری از سوی شهرنشینان به سمت گردشگری روستایی و حضور در محیط روستاها و فضاهای اطراف آن به‌منظور بهره‌مندی از موهبت‌های آن ایجاد شده است که همین امر فرصت‌های کارآفرینی بسیاری فراهم می‌کند و می‌تواند زمینه توانمندسازی زنان روستایی را فراهم کند.

اما بدون شک، عوامل متعددی می‌تواند در زمینه توسعه کارآفرینی زنان در گردشگری روستایی تأثیرگذار باشد که محققان در پژوهش‌های مختلف به آن‌ها اشاره کرده‌اند که در یک جمع‌بندی می‌توان آن‌ها را در قالب: عوامل (۱) اجتماعی - فرهنگی (بهبود فرهنگ و فضای کارآفرینانه، تقویت فرهنگ گردشگران برای استفاده از خدمات و کالاهای طبیعی و بومی، محیط پویا و فعال و ارتقاء جایگاه و ارزش کارآفرینان)، (۲) فردی - روان‌شناختی (انگیزه، مصمم و سرسخت بودن، انضباط و نظم و اعتماد به نفس در پذیرش مسئولیت)، (۳) اقتصادی (ارائه تسهیلات و امکانات کم‌بهره، تخفیف‌ها و معافیت‌های مالیاتی و مشوق‌های اقتصادی)، (۴) زیرساختی (توسعه زیرساخت‌های فناوری اطلاعات، ایجاد بانک اطلاعاتی زنان دارای قابلیت در زمینه کارآفرینی، ایجاد بازارچه‌های محلی، ایجاد نمایشگاه‌ها و فروشگاه‌ها، مراکز تفریحی در کنار جاذبه‌های موجود و توسعه سیستم حمل‌ونقل)، (۵) آموزش و ترویج (ارائه آموزش و مشاوره به زنان روستایی، استفاده از رسانه‌ها و نشریات ترویجی و انتقال دانش کارآفرینان موفق)، (۶) حمایتی (حمایت از سرمایه‌گذاران بخش خصوصی، ایجاد تشکل‌های زنان روستایی، تقویت ارتباطات زنان کارآفرین با سازمان‌های مرتبط، ترغیب و تشویق به کارآفرینی از سوی دولت و شناسنامه‌دار کردن و ساماندهی کسب‌وکارهای روستایی)، محیطی (شرایط اقلیمی منطقه و شناسایی منابع موجود در منطقه و شناسایی الگوی مناسب با شرایط غالب محیطی) و (۷) سیاست‌گذاری (تدوین و اجرای سیاست‌ها و قوانین تسهیل‌کننده و تسهیل فرآیندهای مختلف راه‌اندازی کسب‌وکارهای گردشگری) دسته‌بندی کرد که با شناسایی این عوامل و برطرف نمودن چالش‌ها و موانع موجود، می‌توان برنامه‌ریزی مناسب‌تری برای توسعه کارآفرینی زنان روستایی در گردشگری روستایی کرد.

۸- مراجع

- احمدپور داریانی، م، (۱۳۸۳)، کارآفرینی: تعاریف، نظریات، الگوها، چاپ پنجم، تهران: انتشارات شرکت پردیس.
- ایمنی قشلاق، س؛ خانی، ف و رضوانی، م و بوذرجمهری، خ، (۱۳۹۰)، «تحلیل نقش گردشگری در توسعه ویژگی‌های کارآفرینانه و گرایش به کارآفرینی در بین جوانان روستایی (مطالعه موردی: روستای کندوان و اسکندران شهرستان اسکو)»، پژوهش‌های جغرافیایی انسانی، ۷۸: ۱۶۹-۱۹۵.
- ایمنی قشلاق، س؛ خانی، ف و هاشمی، س، (۱۳۹۱)، «نقش گردشگری در توسعه کارآفرینی زنان روستایی (مطالعه تطبیقی: روستای کندوان و اسکندران شهرستان اسکو)»، مجله جغرافیا و توسعه ناحیه‌ای، ۱۸: ۲۱۷-۲۳۸.
- جمشیدی، ع؛ جمینی، د و نظری سرمازه، ح، (۱۳۹۳)، «بررسی عوامل پیش‌برنده و بازدارنده توسعه کارآفرینی زنان روستایی (مطالعه موردی: زنان روستایی بخش میانکوه شهرستان اردل)»، فصلنامه زن و جامعه، ۵(۱): ۷۵-۹۴.
- حاجی یخچالی، ع، (۱۳۸۱)، «بررسی دیدگاه دانشجویان درباره محتوا و دوره‌های کارآفرینی»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه شیراز.
- حسینی، م.ح؛ دولتی، م و پرینچی، م، (۱۳۹۷)، «بررسی عوامل مؤثر بر موفقیت کارآفرینی زنان روستایی عضو تعاونی‌های روستایی زنان در شمال استان تهران»، تعاون و کشاورزی، ۷(۲۶): ۱۲۹-۱۵۶.
- خانی، ف، (۱۳۹۰)، تحلیل جنسیتی از درک آثار گردشگری روستایی، مطالعه موردی: روستاهای کن - سولقان در شمال غرب تهران، مجله توسعه روستایی، ۳(۱): ۲۵-۴۴.

- خسروی پور، ب و پورجاوید، س، (۱۳۹۶)، واکاوی عوامل مؤثر بر رشد کارآفرینی در کسب و کارهای کوچک زنان روستایی در شهرستان اسلام آباد غرب با استفاده از تکنیک تحلیل محتوا، فصلنامه راهبردهای توسعه روستایی، ۴(۳): ۲۹۹-۳۱۵.
- رضایی، پ، (۱۳۹۶)، بررسی اثرات گردشگری در توسعه کارآفرینی روستاهای ساحلی (منطقه مورد مطالعه: روستاهای ساحلی شهرستان سامان، استان چهارمحال و بختیاری)، مطالعات جغرافیای انسانی نواحی ساحلی، ۱(۱): ۱۱۵-۱۳۹.
- رضوانی، م و نجارزاده، م، (۱۳۸۷)، بررسی و تحلیل زمینه‌های کارآفرینی روستاییان در فرآیند توسعه نواحی روستایی (مطالعه موردی: روستایی برآن جنوبی، شهرستان اصفهان)، فصلنامه توسعه کارآفرینی، ۱(۲): ۱۶۱-۱۸۲.
- رکن‌الدین افتخاری، ع؛ پورطاهری، م و فضل‌ی، ن، (۱۳۹۳)، تحلیل عوامل مؤثر در توسعه کارآفرینی گردشگری روستایی، مجله برنامه‌ریزی و توسعه گردشگری، ۸(۳): ۸۷-۱۰۷.
- زردان، م و منصوربهمنی، م، (۱۳۹۴)، گردشگری روستای و اصول توسعه گردشگری پایدار، همایش ملی عمران و معماری با رویکردی بر توسعه پایدار، مردادماه ۱۳۹۴.
- سجاسی قیداری، ح؛ صادقلو، ط و رکن‌الدین افتخاری، ع، (۱۳۹۴)، سنجش و اولویت‌بندی راهبردهای توسعه کارآفرینی اکوتوریسم در مناطق روستایی (مطالعه موردی: روستاهای گردشگری رود دره‌ای استان تهران)، مجله آمایش جغرافیایی فضا، ۱۶(۱): ۷۱-۸۸.
- شائمی، ع؛ اعتباریان، ا و خیرمند، م، (۱۳۹۰)، نیازسنجی آموزشی زنان کارآفرین شهر اصفهان، زن در توسعه و سیاست، ۹(۳): ۱۵۱-۱۸۰.
- صدر موسوی، م و دخیلی کهنمویی، ج، (۱۳۸۳)، درآمدی بر برنامه‌ریزی تفریحگاه‌های توریستی، نشریه علوم انسانی، ۱۷: ۹۲.
- عباسی، م، (۱۳۸۸)، باور تعاون (تعاون در اندیشه و عمل)، تهران: مؤسسه توسعه روستایی ایران، چاپ اول.
- غنیان، م و فتوحی، ه، (۱۳۹۲)، گردشگری راهکاری جهت توسعه کارآفرینی زنان روستایی، ماهنامه اجتماعی، اقتصادی، علمی و فرهنگی کار و جامعه، ۱۵۹: ۲۹-۳۴.
- فرجی سبکبار، ح؛ بدری، س.ع؛ سجاسی قیداری، ح؛ صادقلو، ط و شهدادی خواجه عسگر، ع، (۱۳۹۰)، اولویت‌بندی توسعه کارآفرینی در مناطق روستایی با استفاده از تکنیک پرومتی، پژوهش‌های جغرافیایی، ۷۵: ۵۳-۶۸.
- قنبری، س؛ دهقان، م.ح و میرکی اناری، ح، (۱۳۹۴)، عوامل مؤثر بر توسعه کارآفرینی در گردشگری روستایی، فصلنامه مطالعات مدیریت گردشگری، ۱۰(۳۲): ۱-۲۰.
- گلرود، پ، (۱۳۸۴)، عوامل مؤثر در توسعه کارآفرینی زنان ایرانی، پژوهش زنان، ۳(۱): ۱۰۱-۱۲۳.
- معروفی، پ، (۱۳۸۳)، نقش ویژه زنان به‌عنوان تولیدکنندگان و مصرف‌کنندگان در کشاورزی پایدار، نشریه سبا، ۱۴.
- منشی‌زاده، ر، (۱۳۸۴)، اندر مقوله گردشگری، تهران: انتشارات پیام مؤلف، چاپ اول.
- میرترابی، م.ا و حجازی، ی، (۱۳۹۰)، بررسی تأثیر ویژگی‌های فردی و خانوادگی زنان روستایی بر انگیزه مشارکت آن‌ها در فعالیت‌های کشاورزی، مجموعه مقالات دومین همایش ملی توسعه پایدار روستایی، همدان، دانشگاه بوعلی سینا، ۱۵ و ۱۶ تیر.
- میرغفوری، س.ح، (۱۳۸۸)، تبیین و تحلیل موانع مؤثر بر کارآفرینی زنان، پژوهش‌نامه مدیریت تحول، ۲: ۴۹-۵۱.
- نجفی کانی، ع؛ مهدوی، ش و سوری، ف، (۱۳۹۱)، ارزیابی و تحلیل نقش گردشگری روستایی در توسعه کارآفرینی زنان (مطالعه موردی: روستای زیارت، شهرستان گرگان)، همایش ملی توسعه روستایی، رشت.
- نحوی، ا و کهنسال، م، (۱۳۹۱)، عوامل مؤثر بر پیشرفت زنان کارآفرین (مطالعه موردی، زنان استان مازندران)، زن و مطالعات خانواده، ۱۱(۳): ۹۵-۱۱۱.

- نیکبین، م و کرمی، م. (۱۳۹۱). بررسی پایداری اجتماعی - فرهنگی توسعه گردشگری؛ مطالعه موردی: جزیره کیش، فصلنامه تحقیقات فرهنگی ایران، ۲: ۱۳۷-۱۵۸.
- یاسوری، م و وطنخواه کلورزی، ژ. (۱۳۹۴). نقش گردشگری در توسعه کارآفرینی زنان روستایی (دهستان گوراب پس شهرستان فومن)، مطالعات جغرافیایی مناطق خشک، ۵(۲۰): ۴۶-۵۹.
- یعقوبی فرانی، ا؛ سلیمانی، ع و موحدی، ر. (۱۳۹۳). تحلیل عوامل مؤثر بر کارآفرینی زنان روستایی، مطالعات زنان، ۴(۱۲): ۷-۴۲.
- یعقوبی فرانی، ا؛ سلیمانی، ع؛ موحدی، ر و اسکندری، ف. (۱۳۹۲). تأثیر عوامل آموزشی و نهادی بر کارآفرینی زنان روستایی (مورد مطالعه: استان همدان)، توسعه کارآفرینی، ۲(۶): ۱۱۵-۱۳۴.

- Candida, G.B. (۲۰۰۸). Pioneering strategies for entrepreneurial success, *Business Horizons*, ۵۱(۱): ۲۱-۲۷.
- Chrisman, J., & Kellermans, F. (۲۰۰۶). Entrepreneur, In: Michel Hitt & Duane Ireland, Editor, *Entrepreneurship*, Victoria: Blackwell Publishing, ۱۲۰-۱۲۲.
- Clark, B.R. (۲۰۰۴). The entrepreneurship university demand and response: Theory and practice. *Tertiary education management*, ۲۲, spring.
- Dinis, A. (۲۰۱۱). Tourism, niche strategy and networks as factors for both entrepreneurship and rural sustainability, IX Rural Entrepreneurship Conference, Nottingham Business School.
- Doh, M. (۲۰۰۶). Change through tourism: Resident perceptions of tourism development. PhD Thesis, Texas A & M University.
- Drucker, P.F. (۱۹۸۵). *Innovation and entrepreneurship*, New York: Harper.
- Fayolle, A., & Gailly, B. (۲۰۰۸). From craft to science, Teaching models and learning processes in entrepreneurship education, *Journal of European Industrial Training*, ۳۲(۷): ۵۶۹-۵۹۳.
- Golrod, P. (۲۰۱۰). Family and solution developing entrepreneurship of women, *Women Study*, ۷(۲۱): ۱۳۱-۱۴۹.
- Gomez, P., Cespedes-Lorente, J., & Valle-Cabrera, R. (۲۰۰۵). Organizational Learning Capability: A Proposal of Measurement, *Journal of Business Research*, ۵۸: ۷۱۵-۷۲۵.
- Hisrich, R.D. (۱۹۹۰). Entrepreneurship/ Intrapreneurship, *American Psychologist*, ۴۵(۲): ۲۰۹-۲۲.
- Hisrich, R.D., & Peters, M.P. (۲۰۰۲). *Entrepreneurship (Fifth Edition)*, Boston BurrRidge IL Dubuque, IA Madison, WI, New York, Sanfransisco, St, Louis, USA.
- Kuratko, D.F., & Hodgetts, R.M. (۲۰۰۷). *Entrepreneurship: Theory, process, practice*, Mason, OH: South-Western College Publishers.
- Mccline, R.L. (۲۰۰۴). Opportunity recognition: An exploratory investigation of a component of the entrepreneurial process in the context of the health care industry: Theory and practice. *Tertiary Education Management*, ۲۵(۲): ۸۱-۹۴.
- Meccheri, N., & Pelloni, G. (۲۰۰۶). Rural entrepreneurs and institutional assistance: an empirical study from mountainous Italy, *Entrepreneurship and Regional Development*, ۱۸(۵): ۳۷۱-۳۹۲.
- Pharm, A.D., & Sritharan, R. (۲۰۱۳). Problems Being Faced By Women Entrepreneurs in Rural Areas, *The International Journal Of Engineering And Science*, ۲(۳): ۵۲-۵۵.
- Shane, S., & Venkataraman, S. (۲۰۰۰). The promise of entrepreneurship as a field of research, *Academy of Management Review*, ۲۵: ۲۱۷-۲۲۶.

- Sharply, R. (۲۰۰۲). Rural tourism and the challenge of tourism diversification, *Tourism Management*, ۲۳: ۲۳۳-۲۴۴.
- Stevenson, H.H., & Jarillo, J.C. (۱۹۹۰). A paradigm of entrepreneurship: Entrepreneurial management, *Strategic Management Journal*, ۱۱: ۱۷-۲۷.